

A holokauszt kérdése a német történeaszvita tükrében

Jelige: Éj anyánk

XXXI. Országos Tudományos Diákköri Konferencia

Humán Tudományi Szekció

Történettudományi Tagozat

2013.

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	3
A vita kibontakozásának történelmi feltételei és okai.....	6
Történettudományi okok és feltételek	6
A vita politikai okai s ennek hatása a történettudományra	8
Alapvető vitapontok	11
A holokauszt historizálásának kérdése	12
A nemzetiszocialista múlt Németország és az emberiség történetében.....	12
A holokauszt összehasonlíthatósága és párhuzamba állítása.....	15
A holokauszt „racionális magja”	17
Magyarországi reakciók	20
Összegzés	21
Felhasznált irodalom	22

Bevezetés

A vita megítélése változó a szaktörténészek körében. A Historikerstreit jelentőségét a szaktörténészek körében két okból is vitatják. Egyrészt Miképp R. J. Evans megjegyzi, a Historikerstreit „*nem tárt fel új tényeket, nem matatott fel új tudományos eredményeket, nem járult hozzá a történeti megértéshez, s nem vezetett be olyan kérdéseket, melyek a további munkát segíthetik.*”¹ Így megállapítható, hogy a szűkebb szakmai értelemben vett történeti vitákhoz, melyek a konkrét értelmezési kérdéseket és a forrásanyagok körüli polémiákat vizsgálja meg,² nem sok köze van.

Másfelől a vita körülményei³ többek meglátása szerint inkább aktuálpolitikai, mint történettudományi jellegű volt, melyet jelzett az a két tendencia is, mely egyrészt arra vonatkozik, hogy nem csak a szűkebb szakma szólt hozzá a vitához. A vita diskurzusa nem szakfolyóiratokban folyt, hanem a nyugatnémet sajtó legfontosabb napilapjaiban. A történettudományi jelleget csökkentette a résztvevőknek a szakmai diskurzusból való kilépése személyes jellegű megnyilvánulásokkal.⁴ A résztvevők több alkalommal manipulációkról, idézethamisításokról írtak,⁵ sőt egy alkalommal Ernst Nolte cenzori tevékenységgel vádolta meg Jürgen Habermast.⁶

A vita fentebb leírt jellege viszont nem jelenti, hogy a történeti szakmának figyelmen kívül kell hagynia az alábbi vitát, ugyanis a jelenkor történeti vitái más kontextusban jelennek meg, mint korábban. Ezt a változás a bipoláris rend felbomlása s a hozzájuk kapcsolódó nagy ideológiai rendszerek által szállított ideológiai magyarázatok megingásában jelentkezik, mely ugyan jelentősen meggyengíti a diszciplínát a revizionista betörésekkel szemben, viszont ez a bizalmi válság hosszú távon a történettudomány értelmezési és módszertani különbözőségének megújulásával pozitív eredményre.⁷

Ezen tényezők ellenére is a Historikerstreit írásai vizsgálhatóak szigorúan történettudományi szempontból. Dolgozatom során ezekre a tényezőkre mutatok rá, illetve hogy ezek miképp befolyásolták a nemzetiszocializmus és holokausztkutatást.

*

Az, hogy mikor is kezdődött a vita, megoszlik a szakma véleménye. Általában a vita elkezdését Nolte a Frankfurter Allgemeine Zeitung (továbbiakban FAZ) 1986. június 6-án

¹ Evans, 1989. 118.; Hasonló vélemény: Kershaw, 1991.

² Eley, 1990. 259.

³ Lásd erről magyarul: Eley, 1990.; bővebben:

⁴ Geiss; 1988. L. például Nolte leveleit a történészvitához.; Kulka által közölt levél: Kulka, 1988. 186.

⁵ L. a Historikerstreit zárómegjegyzéseit: Piper, 1987. 383. ill. 393.

⁶ Piper, 1987. 94.

⁷ Deák, 1994.; Habermas 2006.; Hartog-Revel, 2005. 7-8.

megjelent cikkéhez kötik. Fontos viszont megjegyezni, hogy a cikk megjelenésének körülményei is előre vetítette a botrányt. Maga a cikk eredetileg előadásként hangzott volna el a frankfurti Römergespräche évi szimpóziumsorozat 1986-os ülésén, s az *Az elmúlni nem akaró múlt* (*Vergangenheit, die nicht vergehen will*) címet viselte. Maga az ülés sokat sejtetően a „*Politika jelen időben*” (*Politische Kultur - heute*) címet viselte.⁸ Viszont az előadást tartalma miatt nem mondhatta el Nolte, s helyette Wolfgang Mommsen baloldalinak tartott történészt kérték fel az előadás megtartására.⁹ Végül a FAZ-ban jelent meg az előadás írott változata az alábbi alcímmel: *Egy beszéd, amelyet megírtak, de elő nem adtak* („*Eine Rede, die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte*”).

Más értelmezések Andreas Hillgruber *Kétfajta pusztulás* című kötetét tekinti a vita kezdetének.¹⁰ Ugyan Nolte szövegei mellett ez a mű kapta a legtöbb kritikát a vita során, élénk publicisztikai tevékenységet csak Nolte cikke után váltott ki Hillgruber kötete.

Számos irodalom a Historikerstreitot Habermas-vitaként határozza meg.¹¹ Ennek okát abban látjuk, hogy Jürgen Habermas 1986. július 11-én a *Die Zeit*-ben megjelent cikke (*Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung*) sokban kijelölte a vita kereteit. Kijelölte abban, hogy Habermas volt az, aki a három kritizált történészt – Ernst Nolte, Andreas Hillgruber és Michael Stürmer, Karl Hildenbrand – egy gondolati alapra, azaz a (neo)konzervatív Tendenzwende revizionizmusában, ahelyett, hogy három külön ügyként tárgyalná a három történész elleni kritikákat.¹² Másrészt ez az a szöveg, amely meghatározza a baloldali történészek és értelmiségiek kritikáinak legfőbb alapvonalait.¹³

Természetesen le kell szögezni, hogy amint a dolgozatom vita feltételrendszeréről szóló részében ismertetem, nem kontextus nélküli a Historikerstreit. Egyrészt az 1960-as évek óta az NSZK-ban mind történettudomány fejlődését, mint a háborút követő német identitást meghatározzák a különböző történettudományi viták. Az 1960-as éveket meghatározó Fischer-vita, az 1970-es éveket meghatározó Sonderweg-vita sorába illeszthető az 1986-1987-es vita, amit majd az 1990-es években a Goldhagen provokatív tézisééről illetve a Wehrmacht kiállításáról szóló vita, a 2000-es években pedig Götz Aly Hitler népállamának vitája követte. Ennek értelmében jelenthette ki Geoffrey Eley, hogy a Historikerstreit „mindössze egy régóta

⁸ Szabó, 1987. 136.; Ungváry, 2005-2006. 108.

⁹ Joób, 2011.

¹⁰ Ungváry, 2005-2006. 108.

¹¹ L. például Geiss, 1988.

¹² Kershaw 1991.

¹³ Abban is fontosnak tekinthető Habermas szövege, ugyanis az ő szövege révén lépett ki a történettudomány köréből a vita, s kapott kultúrpolitikai dimenziót. Dolgozatomban utóbbi szempontból – amint korábban le is fektettem – csak érintőlegesen kívánok foglalkozni.

zajló viták legfrissebb adaléka”. Másrészt a világháború végének 40 évfordulójához köthető állami megemlékezések is számtalan vitát kavartak, akár a Német Múzeum, akár a bitburgi incidens publicisztikájára gondolunk.

*

Azáltal, hogy nem egy központi fórumon folyt az ún. Historikerstreit. A vita során egy statisztika szerint 1988-ig mintegy 1200 cikkben szóltak hozzá.¹⁴ A történészvitához német s nemzetközi téren is jelentős számban szóltak hozzá történészek s társadalomtudósok. Hagyományosan a német történészvita vizsgálata során az alapvető forrást a Ernst Reinhard Piper által szerkesztett *Historikerstreit – Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung* című kötet adja, mely a legfontosabb 27 hozzászóló¹⁵ 42 tanulmányát tartalmazza. Kortársként reagált egy-egy tematikus számmal két nemzetközi hírű történettudományi szakfolyóirat, a *New German Critique* és a *Yad Vashem Studies*. A résztvevők közül Immanuel Geiss és Hans-Ulrich Wehler összegezte egy-egy kötetben a vita tapasztalatait, a revizionisták részéről Hillgruber *Zweierlei Untergang*, Nolte *Der Europäische Bürgerkrieg* című műve említendő meg. A vita értelmezése kapcsán született gyűjteményes kötetek közül a Dan Diner által szerkesztett *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*, és a Peter Baldwin által szerkesztett *Reworking the Past* című tanulmánykötet emelhető ki.

¹⁴ Romsics, 2005. 53., Donat-Koch- Rohkrämer, 1993. 150-214.

¹⁵ Rudolf Augstein, Karl Dietrich Bracher, Martin Broszat, Micha Brumlik, Walter Euchner, Joachim Fest, Helmut Fleischer, Immanuel Geiss, Jürgen Habermas, Hanno Helbling, Klaus Hildebrand, Andreas Hillgruber, Eberhard Jäckel, Jürgen Kocka, Robert Leicht, Richard Löwenthal, Christian Meier, Horst Möller, Hans Mommsen, Wolfgang J. Mommsen, Thomas Nipperdey, Ernst Nolte, Joachim Perels, Hagen Schulze, Kurt Sontheimer, Michael Stürmer, Heinrich August Winkler

A vita kibontakozásának történelmi feltételei és okai

Történettudományi okok és feltételek

A német történettudomány a nemzetiszocialista múlttal már rögtön a háborút követően elkezdte kutatja. Historiográfiai szempontból az első jelentős mű 1946-ban Meinecke *A német katasztrófa* című kötete lett. A nyugatnémet történettudomány legfontosabb kérdésévé az vált, hogy a nemzetiszocializmus mennyiben eredeztethető az azt megelőző német múltból.

A német történettudományt az 1960-as évek közepéig nem érintették azok a jelentős változások, melyeket a többi nyugat-európai ország történetírását elérték. Megmaradt a német történészszakmán belül a konzervatív nacionalista, azaz historikus vonal, melyet az adenaueri korszak konzervatív légköre mellett az is támogatott, hogy az nemzetiszocialista érában nagyszámú tudós hagyta el az országot, akik történeti és társadalomtudományok területén tevékenységüket a tengerentúlon fejtették ki.¹⁶ Habár 1945-t követően felvetődött a Rankétól eredeztethető német történetírói hagyomány felülvizsgálata, lényegében ez nem történt meg.¹⁷

Meghatározó az a mód is, amiképp a holokauszt témája felé fordult a német történettudomány. A nemzetiszocialista korszak kutatásának feltételeit a negyvenes évek végén dolgozták ki. Az adenaueri emlékezetstratégiával párhuzamosan az ötvenes években a kutatás két témacsoport köré csoportosult. Egyrészt bizonyítani akarta a német történetírás, hogy a náci uralmi rendszer terrorisztikus jellegénél fogva nem volt lehetséges az ellenállás, másrészt – folytatva Rothfels és Ritter munkásságát¹⁸ - a Hitlerrel szembeni ellenállás témáját kutatta, ezzel reprezentálva egy olyan „második Németország” meglétét, mely különböző származású és politikai beállítottságú emberek meglepően nagy számát jelentette.¹⁹ A holokauszt kérdéséhez viszont csak vonakodva fordult a német történésztársadalom. A háborút követő első két évtizedében vagy nem szakmabeliek, vagy külföldiek írtak meghatározó publicisztikát a zsidóüldözéssel kapcsolatosan, jelentősebb eredményeket csupán a forráskiadás területén értek el.²⁰

A nemzetiszocializmus időszakának kérdésénél viszont sokkal meghatározóbb lett a nemzetiszocialista előzményeinek a kutatástörténete, ezzel megvetve az alapján az újkori német történelem „különút” (Sonderweg) vagy „kisiklás” (Betriebsunfal) koncepciójának alapjait. Először a törekvések „kisiklás” koncepciójában jelentkeztek Meinecke s Ritter

¹⁶ Mommsen, 2005. 53-54.

¹⁷ Pócza, 2004. 148-151.

¹⁸ Pócza, 2004. 150.

¹⁹ Mommsen, 2005. 50-51.; Pócza 2004, 148.

²⁰ Mommsen, 2005. 51-52.

munkásságában, akik ugyan számot vetettek a porosz militarizmussal s illetve a modernizáció hagyományellenessége folytán kialakult hatalomkoncentrációval, mégis Németország vagy akképp jelenik meg, mint amit Hitler ügyesen rászedett vagy éppen egy európai jelenség kicsúcsosodásaként.²¹ Fontos megemlíteni viszont, hogy a német múlt fenntartás nélküli rehabilitációjára – amint azt tette Walther Hubatsch - , vagy a második világháború fő felelőssége alól felmentésére – amint azt A. J. P. Taylor, David Hoggan, s nyomukban Hellmuth Rössler tette – tett kísérletek a történészek elutasították.²² Az 1950-es éveket Bismarck és a vilmosi Németország jellegéről folytatott viták határozták meg. Ugyan Fritz Fischer *Griff nach der Wehrmacht* című műve aligha nevezhető módszertanilag újnak, az egyéni szerepek helyett struktúrák szerepének kiemelése fontos lépést jelentett.²³

A hatvanas hetvenes évek fordulójára tehetjük a német történetírás mind módszertani, mind tartalmi megújulását.²⁴ Ennek strukturális alapját a nyugatnémet archívumok megnyitása s az NSZK-ba való visszaszállított iratok mellett az egyetemi rendszer átalakításában láthatjuk. A szövetségi állam felsőoktatási expanziója keretében a professzori állások megnégyszereződtek 1960 és 1975 között.²⁵ A tartalmi megújulást az 1960-as évek társadalmi változásai hozták, mely egyrészt jelentette a baloldali gondolkodás reneszánszát az eddig hegemon helyzetben levő konzervativizmussal szemben, míg az 1960-as évek eseményei az Eichmann-pertől s az azt követő frankfurti Auschwitz-peren át a német közéletben levő közéleti botrányok mind-mind a kialakult múltkép történeti újraértékelésének szükségességének fontosságát mutatta meg. Így történt meg az '50-es évektől egyeduralkodó totalitarizmuselmélet kritikája a marxista fasizmuselmélet előtérbe kerülésével illetve a konzervatív elitek ellenállásának revideálásával. A Sonderweg tézis kapcsán Hans-Ulrich Wehler német császárságról írott könyve²⁶

Az 1970-es '80-as évek fordulóján a nyugatnémet történész szakmán belül nagyfokú polarizáltsága lett jellemző. Ha a német történettudomány alap struktúráit nézzük, még mindig a Sonderweg probléma marad a terítéken, ami új módszertani köntösben jelentkezik a vizsgált időszakban. A társadalomtudományok bevonásával Alltagsgeschichte a nemzetiszocialista múlt és a holokausz újfajta feldolgozásának igényét jelentette az eddig szellemtörténeti (historikus) illetve a politika és diplomáciatörténeti történetírással szemben. Az 1968-ban

²¹ Pócza, 2004. 150; Breisach, 2004. 390-391.

²² Iggers 1984, 411-412.

²³ Pócza, 2004, 151-152.; Breisach, 2004. 391.

²⁴ Pócza, 2004.154.; Iggers a 19. század közepétől meglévő „ortodoxia” bukását látja az 1960-as évek végén. In: Iggers, 1988. 472.

²⁵ Görtemaker, 2003.183-186. ;Németh, 2010. 199.; Pócza 2004, 154.

²⁶ Pócza, 2004. 157-160.

megjelenő kritikai irányzat egyre nagyobb kritikát kapott az 1970-es évek végétől, amikor a kritikai történetírókat, mint „új ortodoxiát” kritizálták a hagyományos politika-, diplomácia- s hadtörténettel foglalkozó német történészek, akik politikai ideológiai tartalmakat is feltételeztek az új történetírás tendenciái mögött.²⁷

A Sonderweg kérdésének újrafogalmazását láthatjuk a két történész tábor 1979-es Nagy-Britanniában tartott konferenciáján is. Amíg a két Mommsen s mások a politikai események társadalmi összefüggését hangsúlyozták – ezzel rámutatva a nemzetiszocialista rendszer porosz gyökereire –, addig Hillgruber s Hildebrand Hitler döntő szerepét hangsúlyozták.²⁸ Ugyan a vita résztvevői tagadták, hogy politikai pártosság vezérelte volna őket, illetve szakmai szempontból a felmerült polémia megfelelt az évtizedek óta a német történettudományban meglévő Sonderweg, a holokauszt kutatásban meglévő intencionalista-funkcionalista vitának. Viszont a különbségtétel keretei túlnőttek akadémikus jellegükön s a németek múltjukért való felelősség kérdésébe vedlett át.²⁹

A holokauszt kutatás saját szféráját jelenti a német nyelvi-kulturális szféra. Ugyanis amikor német történészek a holokauszttal foglalkoznak, azt mindig is a Harmadik Birodalom s a német múlt szemszögéből veszi vizsgálat alá.³⁰

A vita politikai okai s ennek hatása a történettudományra

A történettudományon belüli és azon kívüli okok kapcsolata a nyugatnémet társadalom emlékezetkultúrájában, illetve stratégiájában mutatkozik meg. A nyugatnémet politikai elit számára az egész korszak alatt meghatározó jelentősége volt a múlttal való szembenézésnek.

Az 1945 utáni nyugatnémet társadalmi emlékezet mindenképpen különlegesnek mondható, ugyanis szinte nem találhatunk még egy közösséget, ahol egyetlen rövid, mindössze tizenkét éves időszak³¹ határozná meg a társadalom és politika múltképét. A német „demokratikus diskurzus” a német múltról Karl Jaspers 1946-os *A felelősség/bűnösség kérdése (Die Schuldfrage)* művétől eredeztethetjük.³² Ennek a műnek a jelentőségét abban láthatjuk, hogy alapvetően ez a mű jelölte ki a Harmadik Birodalom bűneiről szóló diskurzus elemeit. E mű alapján a nemzetiszocializmus bűneit egyének követték el, akik jogilag felelősségre vonhatóak, míg a társadalom, ha nem is bűnös, de felelősséggel tartozik a tizenkét éves

²⁷ Iggers, 1988. 470.; Eley, 1990. 263.

²⁸ Iggers, 1988. 469-470.

²⁹ Fulbrook, 2001., 178

³⁰ Dawidowicz, 1981. 43-67.; Michman, 2008. 312.

³¹ Természetesen hozzá kell tenni, hogy a különböző Sonderweg elméletek révén a német történelem 1806 vagy 1848 utáni szakasza is mérlegre került.

³² Braun, 1995. 115-128.

időszak bűneiért. Ez az önfelmentés és önvád közötti egyensúlyozó pozíció viszont nem tartalmaz arra vonatkozólag semmilyen kitételt, hogy a társadalom felelősségének milyen előírásoknak, tiltásoknak kellene eleget tennie, illetve a náci bűnökért való felelősség bensővé tétele milyen módon történjék meg. Ennek kapcsán két ellentétpárban fogalmazhatjuk meg a német emlékezetstratégia kérdéseit. Egyrészt a demokratikus nyugatnémet állam mennyiben képvisel folyamatosságot, s mennyiben megszakítottságot az 1933-t megelőző történelemmel kapcsolatban, míg az emlékezet és ellenemlékezet kérdése határozta meg a társadalmi memóriát.³³

Az 1980-as évek közepére négy, időben egymás után megjelenő, de párhuzamosan is meglévő stratégia vált meghatározóvá. Ezek a stratégiák markánsan politikai irányzatokhoz köthetők, így nem lehet politikai változásoktól függetlenül ismertetni.

A német politikai életet a hatvanas évek második feléig Adenauer-konzervatív kormányzata határozta meg. Ebben az időszakában a kollektív emlékezet a nemzetiszocializmust tragikus és példátlan történelmi epizódnak tekinti a német történelemben, amely epizódért ugyan felelősséget vállalnia kell az új demokratikus német államnak, de nem válhat az új német identitás elsődlegesen meghatározó faktorává. Tehát a megszakítottságot hangsúlyozta, s a német identitást nem a nemzetiszocializmus éveinek emlékezetére alapozta, melynek egyik legfőbb eleme az volt, hogy nem szorgalmazta Adenauer a múlt szereplőinek felkutatását a társadalomban.

Ennek kihívásaként jelent meg a liberális és baloldali „mainstream” emlékezetstratégiája, amely szintén a megszakítottságot hangsúlyozta a nemzetiszocialista rendszerrel, de ennek az identitásnak az alapját pont ez a radikális szembenállás adja meg. Ennek alapján Jürgen Habermas „posztkonvencionális identitás” fogalma tartalmazza, amely – a Sonderweg-elmélet jegyében – az 1933-t megelőző korszak hagyományaival is szakítani kíván, mivel e hagyományok antidemokratikus elemeit okolja a nemzetiszocializmus bűneiért. Az adenaueri emlékezetstratégiát három tényező miatt tudta leváltani a balliberális emlékezetstratégia. Az Eichmann-pert követő németországi perek, különösen az 1962-63-as frankfurti Auschwitz-per, illetve a náci múltú közéleti szereplők botrányai rámutattak az adenaueri konszolidáció árnyoldalaira.³⁴ Az 1960-as évek második felének reformnemzedékének kihívását, akik egy generációval idősebb nemzedéket akarták szembesíteni felelősségükkel. A teljes áttörést

³³ Romsics, 2005b. 4-5.

³⁴ Mommsen, 2011. 5.

1969-ben a baloldali kormányzás hozta, illetve Willy Brandt emlékezetpolitikája, habár éppen ezt a kormányzatot érte a legerősebb kritika a baloldal részéről.³⁵

Az 1970-es évek szociálliberális kormányzatának tevékenységét negatívan ítélték meg a német konzervatívok. Az Ostpolitik meghirdetését az adenaueri antikommunista irány visszavonásának tekintették, míg Günter Guillaume ügye, vagy Schmidt alatt a terrorizmus tetőzése a baloddallal szembeni ellenérzések növekedését eredményezték.

Az 1980-as éveket a habermasi emlékezetstratégiával szemben (új)konzervatív kihívás jellemezte. Helmut Kohl 1982-es megválasztásával viszont ismét konzervatív politikusok kerültek az NSZK élére, mely együtt járt az értelmiség 1977 óta tartó ismételt konzervativizmus felé fordulásával, azaz Tendezwendevel.³⁶ A Kohl kormányzat emlékezetstratégiája az adenaueri politikához való visszatérést kíséri meg annak módosításával. Visszatérést hirdetnek annyiban, hogy elégtelennek tartják az „alkotmányos patriotizmus” identitását, s a hagyományos nemzeti öntudat elemeire, azaz organikus, politika előtti kötelekekre helyezve a hangsúlyt, mely különösen jelentős a kettéosztott Németország esetében.³⁷

Ennek kettős alapja volt. Egyrészt, a Harmadik Birodalomtól való közel kétgenerációnyi távolság miatt a '80-as évek politikai és szellemi elitje már nem volt közvetlenül érintve a nemzetiszocializmus időszakának, a Flakhelfergeneration tagjai voltak, így nem tartották olyan élő problémának a holokauszt kérdését, mint korábban. Másrészt, a német hagyományok és a nemzetiszocializmus között éles ellentétet feltételezett, ezzel normalizálva a német múlt hagyományait. Michael Stürmer és Hermann Lübbe tanácsait követve a Kohl kormányzat a német hagyományok folytatólágosságára törekedve tett olyan lépéseket – például a múzeumok kérdése,³⁸ bitsburgi incidens³⁹ -, mely a társadalmat fel kívánja szabadítani a múlt felelőssége alól.

³⁵ 1968-as nemzedék marxista, neomarxista emlékezetstratégiája szerint az akkori nyugatnémet állam több szempontból is kontinuitást tart fenn az 1945 előtti Németországgal, mely elsősorban a nagytőke és a nemzetiszocializmus szövetségére vonatkozott, illetve a demokratikus intézményrendszer elégtelen volta miatt. E irányzat szélsőséges irányzata a terrorista eszközöket is elfogadhatónak találta a nácizmussal való folytonosság tételére hivatkozva.

³⁶ Eley, 1990. 257; Más vélemények kiemelik, hogy lehet ugyan „konzervatív fordulatról” beszélni Németországban, jelentőségét nem érdemes túlbecsülni, mivel az 1970-es években megkezdődött társadalmi és politikai megújulást már nem lehetett visszafordítani. L.: Görtemaker, 2003. 650-651.

³⁷ Winkler, 2005. 404-405.

³⁸ Élénk közéleti vita alakult ki a Bonnban és Berlinben felállítandó Német Történeti Múzeumról, melynek célja a német nemzeti azonosságtudat megalapozása lett volna. L. Werner, Michael: A német nemzet történetének két, új keletű színrevétele. In: *A múlt politikai felhasználásai*. Szerk: Hartog, François – Revel, Jacques. Ford.: Gelléri Gábor. Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2006. (*Atelier füzetek 10.*) 69-88.

³⁹ Ronald Reagan németországi látogatása során Helmut Kohlal együtt megemlékezett a bitsburgi temetőben a második világháború amerikai és német áldozataira. Politikai támadások miatt érték ezt az eseményt, mert kiderült, hogy a Waffen SS tagjai is nyugodtak a temetőben. L. részletesebben illetve a legfőbb reakciókat:

Alapvető vitapontok

Az alábbi fejezetben a holokauszt kapcsán felmerülő legfontosabb vitapontokat tekintem át a vitában résztvevők írásai alapján. Véleményem szerint alapvetően három, egymással kapcsolatban lévő kérdésben jelenik meg a holokauszt problémája.

A holokausztban egyediségére vonatkozó diskurzus már a második világháború végétől meghatározó problémája a történettudománynak. Ez a probléma túlnőtt a német történészvita keretein, s máig megoldandó kérdés. A történészvita során a historizálás problémája kapcsán a történettudományt két kihívás érte a konzervatív történészek részéről. Ernst Nolte alapvetően rankei alapon, a korok Istentől való azonos távolságára vonatkozó megállapítása alapján teszi meg. Másik kísérlet Andreas Hillgruberé, aki nem magát a kort kívánja semlegessé tenni, hanem a Harmadik Birodalom történetét kívánja két narratívára bontani a kisemberek részéről, melynél az egyik narratíva képes lenne kifejezni a normalitást.

Második általam kiemelt témakör a holokauszt összehasonlíthatóságának kérdése. A konzervatív és baloldali résztvevők között egyik alapvető vitapontot jelentette az a kérdés, miszerint a holokauszt más történelmi eseményekkel mennyiben vethető össze, s mennyiben nem. Az összehasonlításnak több komponense alakult ki. Az áldozatok személyére, a népirtás módszereire és földrajzi elhelyezkedésére vonatkozólag is megfogalmazódtak kétségek.

A harmadik vitapont arra vonatkozik, hogy a holokausztnak megtalálható-e valamilyen racionális alapja. Habár ez a kérdés lett a vita leghíresebb kérdésköre, mégis ezt tekinthetjük a legterméketlenebbnek is. Ugyanis Ernst Nolte álláspontját a vita többi résztvevője cáfolta.

Előzetesen szükséges leszögezmem, hogy a vita során alapvetően az ún. konzervatív történészek álláspontját elemzem, s erre vonatkozólag pedig a baloldali történészek kritikáit. Ezt a tematikát azért tartom szükségesnek, mert a vita mindvégig a német történettudat revíziójára törekvők által meghatározott problémakörben mozgott, s korábbi vitákban megjelenő, a német történelem újabb kori szakaszának átfogó problémái csak érintőlegesen jelentek meg.⁴⁰ Ez a fejlemény viszont serkentőleg is hatott a vitára, ugyanis a korábbi viták megosztottsága nem érvényesült a német történészvitában. Így például a Sonderweg elméletet elfogadókat találunk mind a két táborban, mint a földrajzi meghatározottságot valló Michael Stürmer, illetve a társadalmi viszonyokat kiemelő Hans-Ulrich Wehlert.

Bitburgin moral and political perspective. Szerk.: Hartman, Geoffrey H. Bloomington : Indiana University Press, 1986

40 Szabó, 1987. 141.

A holokausz historizálásának kérdése

A nemzetiszocialista múlt Németország és az emberiség történetében

Ernst Nolte nemzetiszocializmus világtörténeti elhelyezésének alapvető vonalait A *fasizmus korszakában* találhatjuk meg. Ebben a címben – pontosabban, ha annak német eredetijét nézzük, azaz tükörfordítás szerint „*A fasizmus a saját korszakában*” (*Der Faschismus in seiner Epoche*) - a történész szakma több alkalommal is nem megfelelő hangsúllyal vizsgálta meg a noltei életműben sem a korszak (*Epoche*) fogalmát, sem az sajátja (*seiner*) vonatkozó megjegyzését.

A korszak fogalma Nolténél – hasonlóan több történetfilozófiai írásaihoz - a legkisebb világtörténelmi egységet jelöl, amelyeket a „korszakalkotó” eseményeken túl „az élet mélységéig” meglévő jellegzetességek jellemzik. A Heidegger hatására⁴¹ a fenomenológia módszerét alkalmazó történész számára az egyik legfőbb feladat az ebben a „mélységben” meglévő jellegzetesség megragadása és elválasztása a „felszínes” jellemzőktől. Ezeket a „mélységben” meglévő jellegzetességeket a korszak karakter hordozza, ami a két világháború esetében a fasizmus.⁴²

A holokausz szempontjából fontos relevanciája van a „fasizmus korszakának” ilyen értelmezése kapcsán. Ez pedig az, hogy a fasizmus fogalom karakterjellegénél fogva csak saját korában lehet jelen domináns tényezőként tekinteni. Nolte számára a tudományosság alapfeltétele, hogy „az élet küzdelmei már elcsendesedtek”, azaz a múltnak egy olyan megragadása a célja, amely nem nyúlik a múltba. Ezért Nolte lezárhatónak tekinti azt a kort, amelynek a fasizmus volt a korszakkaraktere, mert csak ezt ad lehetőséget a feldolgozására.⁴³ Ez viszont szemben állt a német – főleg baloldali – aktualizált múlt képétől.

Nolténél a historizálás és narratíva problémájában az alapvető szövegnek a *Történelmi legenda és revizionizmus között? A Harmadik Birodalom 1980-as év látószögéből* (*Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980*) tanulmányában tette meg. Ebben az esszéjében arra mutat rá a történész, hogy a Harmadik Birodalommal illetve a francia Második Birodalommal kapcsolatos történeti felfogásunk mennyiben más. Azokat a tényezőket keresi, miszerint Napóleon utólagos értékelése miképp változott birodalmának bukása után, s ettől miért tér el nagymértékben Hitler megítélése. Esszéjében arra a következtetésre jut, hogy a történettudomány egy mítoszt alakított ki a

⁴¹ Romsics, 2005a. 53-54.; Ungváry 2003.

⁴² Nolte, 1963. 23-24.; Nolte, 2003. 22-23.

⁴³ Takács, 2010. 33.

Harmadik Birodalommal kapcsolatban, melynek felszámolása szükségeltetne a kutatásokhoz.⁴⁴

1980-as esszéjéhez képest *Az elmúlni nem akaró múlt* című esszéje tartalmilag annyiban jelentett újat, hogy a történeeszt egy olyan pozícióval vértette fel, amelynek feladata a múlt és jelen elválasztása, mely a jelen esetben a holokaust történelmiesítését jelenti.⁴⁵ Fontos azt is megjegyezni ezen a ponton, hogy magára a történešzvita légkörére jellemző volt, hogy túlzott szerepet tulajdonítottak a történešznek a múlt és jövő elválasztásának kérdésében.⁴⁶

Érdekesebb és termékenyebb kritikát váltott ki Hillgruber *Kétfajta bukás. A Német Birodalom pusztulása és az európai zsidóság vége* (*Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*) című műve. A mű két szaktanulmánnyá bővített előadást tartalmaz, ahol az első a Német Birodalom 1944-45-ben történő összeomlásával, míg a második a holokaust utolsó évével foglalkozik. Maga a mű két tanulmánya két, azonos időben történő esemény narratíváját adja. Egyrészt a két tanulmány egymás mellé helyezése révén ebben a koncepcióban a sziléziai, kelet porosz és szudétánémet kultúra megsemmisülése párhuzamba kerül az európai zsidóság kiirtásával.

Másrészt fontosabb üzenetet is hordozott ez a könyv a huszadik század eme két katasztrófájának összehasonlításán túl is.⁴⁷ Ugyanis a két esszé összekapcsolásán túl elsősorban az eltérő nyelvi eszközök használatát rótták fel Hillgruber számára kritikusai.⁴⁸ A zsidóság pusztulását tárgyilagos narrációval adta elő, amelynél a klasszikus bürokrata nyelvezetet használta⁴⁹ – hasonlóan korábbi könyveivel.⁵⁰ Ettől eltérően a történešz számára egyértelműen feladatkijelölő⁵¹ módon határozza meg másik esszéjének stílusát, feladva a történešzi semlegességet a tragédia narratívájának eszköztárával meséli el a keleti fronti

44 „A Harmadik Birodalom démonizálása elfogadhatatlan. Akkor beszélhetünk démonizálásról, amikor a Harmadik Birodalomtól megtagadtatik minden emberiesség, a szónak abban az értelmében, hogy minden, ami emberi, az véges, és így nem lehet teljességgel rossz vagy jó, nem lehet teljesen világos vagy sötét. (...) Kétségtelen, hogy a Harmadik Birodalom legendák anyagából szabták. Mindez még nagyobb kihívással szembesíti azt a társadalmat, amelynek természete összeegyeztethetetlen a legendákkal és történeti mítoszokkal, mert a társadalom engedi a tudomány érvényesülését, vagyis a folyamatos revizionizmust.” Idézi: Braun, 1995. 266.

45 Takács, 2010., 40-42.

46 Kershaw 1991.

47 Hillgruber összehasonlításával a következő fejezetben szólok.

48 Piper, 1987. 65-67.

49 Braun, 1995. 257-258.

50 Lukács, 1998., 26.

51 „a (történešznek – F.Á.) azonosulnia kell a keleti területek német lakosságának valós sorsával, a keleten harcoló német szárazföldi csapatok és a német tengerészet kétségbeesett és áldozatteli erőfeszítésével, amelyek arra irányultak, hogy a keleti német térség lakosságát megóvják a Vörös Hadsereg bosszuorgiáitól, a tömeges erőszaktól, az önkényes gyilkosságoktól és a válogatás nélküli deportálástól, és a legvégső fázisban a keleti németek szárazföldi illetve tengeri menekülését Nyugatra lehetővé tegyék.” In: Hillgruber, 1986. 24-25.; idézi: Braun 1995, 256.

események e szeletét.⁵² Ezt alapvetően két történettudományi irányzat alapján tette meg. Egyrészt Hillgruber történészi pályafutása alatt folyamatosan az államférfi és katonai vezető Hitlerre koncentrált,⁵³ s ettől nem függetlenül képviselte a holokaustt kapcsán az intencionalista álláspontot.⁵⁴ Ez az álláspont lehetővé tette, hogy a társadalmat ugyan fel nem mentve, de a holokaustot elsősorban a korabeli náci elithez kösse.

Másik alapját az Alltagsgeschichte normalitást kereső történetírásában találhatjuk,⁵⁵ mely különösen sok vitát generált a Harmadik Birodalom társadalmának vizsgálatakor.⁵⁶ Hillgruber könyvének ilyen aspektusának értelmezéséhez szükséges utalni a Broszat-Friedländer levelezésre.⁵⁷ Martin Broszat vizsgálva a német társadalom történetét a nemzetiszocializmus időszakában, arra következtetésre jutott, hogy a Harmadik Birodalom 12 évét több tekintetben nem lehet elszigetelni a német történelem többi részétől.⁵⁸ Friedländer arra hivatkozva utasította el ezt az interpretációt, hogy a kisember szintjén is a normalitás olyannyira összeszövődött a kriminalitással, hogy a szétválasztást nem lehet megtenni anélkül, hogy fel ne adnánk kritikai pozíciónkat a rankei történetírás megértő oppozíciójával szemben. A valódi választóvonalat viszont a holokaust kérdése jelenti, ugyanis Broszat szerint a nácizmus olyan szemléletének abszolutizálása, melyet annak végkifejlete, azaz a holokaust felől szemlélünk, a népiértés előtörténetének vizsgálatát nehezíti.⁵⁹

Ennek szellemében – vagy még inkább erre hivatkozva – válik az egyén szintjén lévő Wehrmacht katona Hillgruber interpretációjában hőssé, aki sorozás, tehát nem önnön akaratából került (bár más helyeken kiterjeszti a pozitív értékítéletét a harcoló Waffen SS alakulatokra is) a háborúba, s intencionalista szemlélete nagyban csökkenti a felelősségét. Ehhez természetesen szükséges a keleti front eseményeinek egy olyan összefüggésekből álló láncolata, amelyből több tényezőt kizár, mint a náci terrorgépezet továbbműködése vagy éppen a harcok folytatása következtében elhunyt német katonai és civil áldozatok. Sőt – amint azt Omer Bartov kiemeli – nem szabad elfelejteni, hogy egy német győzelem esetén ugyan

⁵² White, 1997. 260-261.

⁵³ Legjelentősebb munkája ebben a témában: *Hitlers Strategie: Politik und Kriegsführung 1940-1941*. (1965)

⁵⁴ Lukács, 1998. 26-27.

⁵⁵ Pócza, 2004. 165.

⁵⁶ Lásd ezekről: Nolan, 2006. 352-361.; A Harmadik Birodalom modernizációjáról zajló viták összefoglalása: Székely, 1997. 60-65.

⁵⁷ Broszat, Martin, Friedländer, Saul: A Controversy about the Historicization of National Socialism. In: *New German Critique*, 1988. 4. sz. 85-126.

⁵⁸ „Nem mondhatjuk, hogy minden, ami a náci korszakban történt és történelmi jelentőséggel bírt, csakis a diktatórikus és inhumánus rezsim uralmi céljait szolgálta volna. Az a részben a történettudományban is jelenlevő tendencia, hogy minden olyan jogi, gazdasági vagy társadalmi változást, ami erre az időszakra esik a náci rendszert stabilizáló funkciója alapján ítéljünk meg, történelmietlen, és hermetikusan elzárja a 12 náci évet a német történelem azt megelőző illetve követő korszakaitól” Idézi Broszatot: Pócza, 2004. 164.

⁵⁹ Braun, 1995. 245-255.; Fulbrook, 2001.182-184.Pócza, 2004. 164-165.

Poroszország megmenekült volna, viszont a Szovjetunió területén élőkre sokkal nagyobb sőt „egészen elképzelhetetlen tragédia” várt volna.⁶⁰ Így ha utalunk az egy évvel a vitát megelőző Martin Broszat és Saul Friedländer közötti levelezésre, megállapítható, ha a történészek szándéka ellenére is, de Friedlándert igazolta a nemzetiszocialista múlt historizálásának veszélye.

A holokausz összehasonlíthatósága és párhuzamba állítása

Amikor Ernst Reinhard Piper összegyűjtötte a *Historikerstreit* legfontosabb dokumentumait, akkor a vitát, mint a „nemzetiszocializmus és a zsidók kiirtásának egyediségén folyó vitaként” határozta meg. A vita során a holokausz egyediségének kérdése legtöbb esetben a holokausz más népirtásokkal való összehasonlíthatósága kapcsán merült fel.⁶¹

Ernst Nolte már több szerző az 1963-as *A fasizmus korszaka* című műve miatt is azzal vádolta, hogy a nemzetiszocializmus jelentőségét kívánja csökkenteni azzal, hogy annak magatartásában egyfajta fasiszta jellegzetességet kíván felmutatni, főleg annak tükrében, hogy a francia Action Française mozgalom fasiszta jellege erősen kétséges.⁶² A náciizmus összehasonlíthatóságának kérdése kapcsán az mindenképpen megemlítened, hogy Ernst Nolte volt az egyik első, aki Carl Friedrich és Zbigniew Brzezinski által kidolgozott totalitarizmuselmélettel szakítva esztörténeti síkról vizsgálta meg a nemzetiszocializmus kérdését, amely részről a hitleri és sztálini rendszer strukturális hasonlóságai lényegtelenek. Viszont, ha megvizsgáljuk Nolte fasizmusfogalmát - a fasizmus egy olyan antimarxizmus, amely az ellenfelet egy radikálisan ellentétes, vele mégis szomszédos ideológiával, és csaknem azonos, mégis jellegzetesen átformált módszerekkel megsemmisíteni igyekszik, de mindig a nemzeti önfenntartás és autonómia szétörhetetlen keretén belül⁶³ -, nem zárja ki a totalitarizmuselmélet használhatóságát. Ugyan a hangsúlyt elveszi a rendszerek közti hasonlóságokról, viszont azáltal, hogy a fasizmusok praxisát – melyet mind a három vizsgált politikai mozgalom esetében az elmélettől külön tárgyal alfejezetként – rokonítja a marxista mozgalmakéval, ki nem mondott állításként találhatjuk, hogy egy marxista és egy fasiszta mozgalom esetében hasonló magatartásformával találkozhatunk. Külön kiemelendő ennek

⁶⁰ Bartov, 1996. 88.

⁶¹ Le kell szögeznem, hogy a történelmi események párhuzamba állítása és összehasonlíthatása minden esetben a történész eszköztárának a része. Egy olyan egyediség fogalmat, mely összehasonlíthatatlanságot sugallna, a történettudomány nem tudna hasznosítani, hiszen egy történelem nélküli terminológiát hoznánk ezzel létre, azaz az adott esemény a történelem menetéből kivéve azt megmagyarázhatatlanná tenné. Az összehasonlíthatóság kérdéséhez: Kershaw-Lewin, 2005. 9-16.; Krausz, 2000.

⁶² Friedländer, 1996. 9-10.

⁶³ Nolte, 2003. 55.

jelentősége abban, hogy a fasiszta mozgalmak esetében Nolte hangsúlyozza annak praxis jellegét.

Viszont a húsz évvel későbbi megállapításaival szemben Nolte még kiállt a holokauszt egyedisége mellett. A fasizmusból következőnek írja le a holokausztot, bár itt is kiemeli ennek szorongás jellegét. Sztálinnal való analógiáját viszont élesen elveti.⁶⁴

Nolte holokauszttal kapcsolatos párhuzamalkotásaikor komoly nehézséget jelent az értelmező számára, hogy Nolte igen kiterjedt értelemben használja a népirtás fogalmát. Az, hogy a holokauszt narrációjában párhuzamként szerepet a GULAG és az örmény népirtás mellett az Egyesült Államok vietnámi,⁶⁵ a Szovjetunió afganisztáni háborúja, sőt a Weizmann nyilatkozat kapcsán az angolszász országokban német, olasz s japán internáltak és a németországi zsidók között utal párhuzamra, komoly érvek amellet, hogy Nolte relativizálja a holokauszt egyediségét.

A holokauszt és a szovjet rendszer büntettei közötti összehasonlítás érdekes aspektusaként jelenik meg a konzervatív történészeknél, hogy a gyilkolás módjában kívánják megtalálni a hasonlóságot a nemzetiszocializmus és sztálinizmus bűnei között. A holokauszt egyediségére vonatkozó konstrukciók központi eleme alapvetően arra vonatkozik, hogy a holokauszt során egy nép minden egyes tagját meg akarták gyilkolni, s elsősorban nem technikai jellegzetességei adják egyediségét.

Ernst Nolténél külön szerepe van az elgázosításnak. Ugyan számos helyen kiemeli, hogy ezt csak, mint technikai innovációt tekinti, mégis két szempontból érdemes róla szót ejteni. Egyrészt összefüggésbe hozza az amerikai gázkamrákat a német gázkamrákkal.⁶⁶ Ezt az álláspontot számos kritika érte. A legfontosabb kritikának azt találhatjuk, hogy ugyan Nolte számára a holokauszt során a gázüzemű kivégzésnek van kiemelt szerepe. A legújabb kutatások szerint a holokauszt áldozatainak mintegy fele halhatott meg gázkamrákban, azaz nem kizárólagos gyilkolási módról van szó a holokauszt során.⁶⁷ Fontos viszont megjegyezni, hogy a holokauszt historiográfiájában is fontos problémát jelent a gázüzemű gyilkosságok helyének kijelölése.⁶⁸

⁶⁴ Nolte, 2003. 35.

⁶⁵ „Az Egyesült Államok Vietnámban folytatott gyakorlata lényegében nem kevesebb, mint Auschwitz kegyetlenebb verziója”. Idézi Gutman; Kalten Krieg 528

⁶⁶ Karsai. 2003. A magyar holokausztörténész jogosan mutat rá, hogy azért sem állja meg ez a párhuzam, mivel teljesen más technika alapján működtek.

⁶⁷ Karsai, 2003. ;A táborokban meggyilkoltak számáról való vita összefoglalását adja: Karsai, 2001.; 115-117.

⁶⁸ Michman, 2008. 15-52.

Hillgruber esetében is találunk összevetést. A szovjeturalom alá került németek sorsa, s a német koncentrációs táborok között talál hasonlóságokat.⁶⁹ Karl Hildenbrand viszont már *A zsarnokok kora* (Das Zeitalter der Tyrannen) FAZ-ba írt tanulmányában egyszerűen „népirtásnak” minősítette a kelet-európai németiség elleni atrocitásokat elválasztva a Vörös Hadsereg lengyelországi, romániai és magyarországi kihágásaival szemben.⁷⁰

Joachim Fest három érvre hivatkozva kérdőjelezi meg a holokaustt egyediségét a bolsevik gyilkosságokkal szemben. Egyrészt, egyik esetben sem törődtek az elkövetők áldozataik bűnösségével, vagy ártatlanságával. Második érve, szerint mindkét esetben a gyilkosságokat bürokratikus mechanizmus keretében követték el. Végül arra a Jürgen Kocka által használt érvet kívánta cáfolni,⁷¹ miszerint a holokaustt különlegessége abban is tapasztalható, hogy ez a népirtás Európa közepén történt egy kultúrnép asszisztálásával, ezzel minőségileg megkülönböztetve a többi népirtástól⁷². Fest ezt az érvet amiatt nem fogadja el, mivel a németek kiemelése ilyen módon véleménye szerint rokonítható a nemzetiszocialisták azon elképzelésével, miszerint léteznek kulturálisan felsőbb- vagy alsóbbrendű népek.⁷³ Charles Maier megvédte Kocka álláspontját azon az alapon, miszerint Kocka e állítása nem a náci eszmékre utal, hanem csupán egy ténymegállapítás arra vonatkozólag, miszerint Európa szellemét nem a nemzetiszocializmus hatotta át, s ebben az időben kezdett terjedni az emberjogi felfogás.⁷⁴

A holokaustt „racionális magja”

A holokaustt kapcsán a legfontosabb problémát Nolte esetében az a fajta törekvés hozza, hogy egyfajta kauzális viszonyt állítson fel a holokaustt és a nemzetiszocializmus között. Ennek a legfőbb alapját a történész által követett fenomenológiai módszer révén teszi. Amint korábban is említettem, Nolte a fasiszta mozgalmakat azok önértelmezése alapján elemezte. Viszont ennek kapcsán Nolte bele is esik a fenomenológiai módszer olyan csapdájába, miszerint olyan ideologikus tartalmakat fogad el, melyek egyrészt ellentmondanak a fasiszta praxisnak, másrészt az ideológia nem kizárólagos tartalmai, másfajta olvasatai is vannak. Külön súlyosbítja a helyzetet a noltei gondolkodásmód abbeli hiányossága, hogy nem vet számot a szociológiai jellegzetességekkel. A fasizmus korszakában a holokaustt, mint a

⁶⁹ Szabó, 1987. 133-134.

⁷⁰ Piper, 1987. 88.

⁷¹ Piper, 1987. 256.

⁷² Piper, 1987. 132.

⁷³ Piper, 1987. 45.

⁷⁴ Piper, 1987. 266.

fasizmusban – pontosabban annak legradikálisabb változatában - meglévő mag jelenik meg, tehát a fasizmusban meglévő cselekvésként.

Az alábbi állásponttal kapcsolatban viszont jelentős változás történik Nolténél az 1980-as években. A holokauszt kérdése és a marxista mozgalmak közötti összefüggések már megjelentek az 1970-es években. Az 1974-es *Németország és a hidegháború (Deutschland und der Kalte Krieg)* című művében több alkalommal is utalást tesz arra, hogy a XX. században több alkalommal is azonosították a zsidóságot a Szovjetunióval, illetve a marxista mozgalmakkal. Külön meglepő, hogy ezeket az azonosításokat az Amerikai Egyesült Államokkal kapcsolatban teszi meg.⁷⁵

Fontos változást az 1980-as tanulmánya eredményez, mely jelentős hangsúlyeltolódást hoz a fasizmus értelmezésében. Amint az előzőekben is említettem, a fasizmus egyfajta reakciós ideológiaként fogta fel Nolte, de a reakciót okozó jelenség jelentősen átalakul a történésznél. Ugyanis míg *A fasizmus korszakában* illetve a *Németország és a hidegháborúban* egyfajta általános transzcendencia⁷⁶ elleni lázadásról ír – melybe beletartozik a marxista mozgalmakon kívül a polgári világ is -, addig *A történelmi legenda és revizionizmus között?* című tanulmányában a hangsúly áttevődik a forradalmi hagyományra. A történész a 20. századi népirtások „történelmi előképét” az 1789 óta meglévő „befejezetlen” forradalmakból származtatja. Ennek kapcsán jut arra a következtetésre, hogy „*Auschwitz elsősorban nem a hagyományos antiszemizmusból származott, és lényegében nem pusztán 'népirtás' volt, hanem mindenekelőtt szó volt egy aggodalomból született reakcióról az orosz forradalom megsemmisítési folyamataira. E másolat sokkal irracionálisabb volt, mint a korábbi eredetije (mivel egyszerűen őrült képzet [Wahnvorstellung] volt, hogy 'a zsidók' valaha is a német polgárság vagy épp a német nép megsemmisítését akarták volna)...*”⁷⁷

Az igazi váltást a szerzőnél *A múlt, ami nem akar múlttá válni* cikkében illetve *Az európai polgárháború* című 1987-es könyvében tette meg, ahol korábbi, 1963-as könyvének több állításával is szakít. Itt a holokausztot, azaz magát a népirtást leválasztja az antiszemizmusról és fajelméletről, s ezt – a korábbi fasizmus fogalmából kiindulva – a radikális antimarxizmus tételéből vezeti le, melynek magyarázatához két okot rendel. Egyrészt a náci Németország faji alapú népirtását, Rassenmordot a bolsevik osztálygyilkosság, Klassenmord generálta félelemből vezeti le válaszként, ahol a válasz a

75 Például Harry Hopkins, Roosevelt tanácsadója jegyezte meg, hogy az Egyesült Államokban a kommunista pártban „viszonylag magas számarányban találhatók kellemetlen zsidók”. Kitér MacCarthy anti-kommunista kampánya esetében is arra, hogy a vádlottak között felülreprezentáltak voltak a zsidók., idézi: Gutman, 1988.

76 Részletesebben lásd: Póczik, 1994. 179.

77 Piper, 1987. 32.; Lendvai, 2011b. 465.

Klassenmord radikalizált „kópiája” – habár nem teljesen következetes a szerző, hogy mely gyilkosságok radikálisabbak.⁷⁸

Másrészt akképp teremt kapcsolatot, pontosabban súlyosabb kifejezést használ a szerző: „racionális magot”, a Klassenmordra adott válasz, s a zsidóság kiirtására tett kísérlet között, hogy a bolsevik elitben felülreprezentáltak voltak a zsidó származásúak. Ugyanezeket a magyarázó elveket használja a második világháború más eseményeire is. Ezáltal lesz a Szovjetunió megtámadása a Klassenmordra reflektáló félelem által vezérelt preventív támadás, míg az antiszemitizmus „racionális magját” fedezi fel a zsidóság univerzális, messianisztikus létében, vagy éppen a Weizmann kiáltványban.

Külön zavaró tényező, hogy Nolténak nem egyértelmű fogalomhasználata, és sokszor kódolt megfogalmazásai, mint például a zsidóság kapcsán használja a „több volt, mint áldozat” kifejezést, melyek könnyen adhatja magát egy olyan szélsőjobboldali narratívának, miszerint az áldozatok is részben bűnösök.⁷⁹

Noltét védelmező, vagy legalábbis azt a történettudomány keretein belül értelmezni kívánó, s onnan nem kizárni akaró történészek értelmezése kapcsán a „racionális mag” illetve a „kauzális nexus” fogalmait csak oly értelemben lehetne értelmezni, ahol nem szükségszerűséget, és jogosságot fejeznek ki, hanem az „értelmileg felfogható” s „logikailag követhető” fogalmakat. Más értelmezés szerint a fenomenológiai módszer zsákutcáját láthatjuk Nolte esetében.

Amennyiben történettudományilag releváns, s nem apologetikus állításokat is találunk a noltei fogalmakban, akkor is több érv felhozható a noltei állítások valótlanságával szemben. Több értelmező is felhossa problémákként, hogy Nolte nem megfelelően használja a történészi eszköztárat. Számtalan esetben találkozhatunk Nolténél olyan kijelentésekkel, amikor csak tézis szintjén vannak megfogalmazva, míg az érvelés elmarad. Más esetben a bizonyítékok használatánál banális hibákkal találkozhatunk.⁸⁰ Nolte retorikájának sajátossága, hogy több alkalommal is nem állításokat fogalmaz meg, hanem kérdéseket

A legfontosabb két fogalom, a Klassenmord és Rassenmord fogalmának nem megfelelő használata. A Klassenmord s Rassenmord fogalmának párhuzamba állításának legnagyobb problémája, hogy míg az osztálygyilkosság fogalma egy társadalmi osztály megszüntetésére, de nem minden egyes tagjának megsemmisítését jelenti, addig a fajgyilkosság az adott

⁷⁸ Nolte megkülönböztet *groë* és *halbe Lösung*-ot. Részletesebben: Lendvai, 2011b. 146.; Nolte, 1987.

⁷⁹ Jogos Gutman megjegyzése arra vonatkozólag, hogy amikor Nolte Moses Hess elképzeléseit vizsgálva azokat „zsidó” faji harcnak titulálja, mennyiben lehetett tisztában ennek a fogalomnak a fenyegető voltával a posztholokauszt korszakában.

⁸⁰ Kershaw 1991.

nép csoport minden egyes tagjának elpusztítását tűzi ki célul. A vita során Jäckel „*Die elende Praxis der Untersteller. Das Einmalige der nationalsozialistischen Verbrechen läßt sich nicht leugnen*” című cikkében a Cseka egyik vezetőjének 1918 végi kijelentését elemezve - s szembeállítva Himmler kijelentésével - kiemeli, hogy a burzsoázia kiirtása, mint „osztály” megjelölés jelenik meg.⁸¹ Másrészt nincs arra bizonyíték, hogy Hitler a zsidók bolsevik mozgalmakban betöltött szerepe kapcsán vált antiszemitává.

Magyarországi reakciók

A Historikerstreit széles visszhangot váltott ki Németországon kívül Európa más államaiban is. Az angolszász világban kívül széleskörű visszhangra lelt a vita Franciaországban, Olaszországban illetve a Németországhoz hasonló terhet cipelő Ausztriában.

Magyarországon a vitára való reagálás három lépésben történt meg. Először a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében tartott összefoglalót Szabó Miklós eszmetörténész a vitáról.⁸² Ugyan 1990-ben megjelent Nolte vitát kiváltó cikke, illetve Eley kiváló összefoglalója a Világosság hasábjain,⁸³ nem váltott ki jelentős reakciót a magyar történészek körében. Furet és Nolte levélváltására viszont több rövidebb tanulmányban⁸⁴ is reagáltak a szűkebb történettudományon kívül is (pl. Ludassy Mária). Az érdeklődés a német történészvita irányában *A fasizmus korszakának* magyarországi kiadásakor nőtt meg, viszont sajnálatosan ez a vita a napi publicisztika szintjén maradt néhány írás kivételével.

Maga a vita identitásképző funkciójára vonatkozó szerep a magyar közéletben már a rendszerváltás idején jelent meg. Ennek feltételrendszeréről több magyar szerző is írt.⁸⁵ Legújabbban Gerő András Romsics Ignácot kritizáló cikke kapcsán kibontakozó vitában merült fel egy hasonló történeti vita lehetősége Magyarországon.

⁸¹ Piper, 1987. 118-119.

⁸² Szabó, 1987.

⁸³ Eley, 1990.; Nolte 1990.

⁸⁴ Kende, 2000.; Ludassy, 2000; Pritz, 2000.;

⁸⁵ Ungváry, 2005-2006., Pók, 2010.

Összegzés

Dolgozatom írása során a holokauszt problémájának értelmezésével foglalkoztam a német történészvitában. Megállapítható, hogy ez a vita beleilleszkedik a német történetírás vitáinak sorozatába, viszont identitáspolitikai szerepe révén a maga korában túl is lépett a szűkebb történettudományi vitákon. Ez előre jelezte a történettudomány modern identitásalkotó szerepét, mely a kilencvenes évek holokauszttal kapcsolatos vitáiban – Goldhagen-vita, Wehrmacht-kiállítás – még inkább megmutatkozott.

A történészvita során a konzervatív történelemszemlélet holokausztra vonatkozó legfontosabb állításait széles körű kritika érte a holokausztértelmezésük kapcsán. Dolgozatomban a konzervatív történelemszemlélet ellen felhozott érveim a balliberális álláspontot képviselők meglátásán alapult.

Az azóta eltelt 25 év történetírása, s az általa generált viták nem igazolták Nolte és Hillgruber elméleteit. A német hadsereg mentalitására vonatkozó vizsgálatok – amelyekben Omer Bartovnak elévülhetetlen érdemei vannak – nem igazolták azt a tényt, hogy különválasztható lenne a német hadsereg működése a nemzetiszocialista állam bűneitől. A holokausztkutatás legújabb vitái – melyek közül kiemelendő Németországban Daniel Goldhagen és Götz Aly könyvének recepciója – pedig túlléptek a sztálini és nemzetiszocialista analógiáikon. Igazolták viszont, hogy a háború jellegét sem normalitásnak, sem ideológiai alapnak nem tekinthető területrebló igények határozták meg, ahol a német fajisággal igazolt rablőháború szociálpolitika eszközként funkcionált.

Felhasznált irodalom

Bartov

- 1996 Bartov, Omer: *Historians on the Eastern Front: Andreas Hillgruber and Germany's Tragedy*. In: Bartov, Omer: *Murder in Our Midst: The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*. New York, Oxford University Press, 71-88.

Braun

- 1995 Braun Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Budapest, Osiris Kiadó, 1995. (*Horror Metaphysicae*)

Breisach

- 2004 Breisach, Ernst: *Historiográfia*. Ford.: Baics Gergely. Budapest, Osiris Kiadó, 2004. (*Osiris tankönyvek*)

Browning

- 2005 Browning, Christopher R.: A „végső megoldás” az elmúlt húsz év német történetírásában. Ford.: Rák Balázs. In: *Holokausz: történelem és emlékezet*. Szerk.: Kovács Mónika. Budapest, Jaffa Kiadó, 2005. 33-47.

Dawidowicz

- 1981 Dawidowicz, Lucy S.: *The Holocaust and the historians*. Cambridge, Harvard Univ. Press, 1981.

Deák

- 1994 Deák Ágnes: A történelem mint veszélyeztetett faj? Viták a posztmodern történetírásról. In: *Aetas*, 9. (1994) 3. sz. 155-161.

Donat-Koch- Rohkrämer

- 1991 Donat, Helmut - Koch, Diether - Rohkrämer, Martin: Bibliographie zum »Historikerstreit«. In: »*Auschwitz erst möglich gemacht?*« *Überlegungen zur jüngsten konservativen Geschichtsbewältigung*. Szerk: Helmut Donat, Helmut - Lothar Wieland, Lothar. Bremen, Donat Verlag, 1991. 150-214.

Eley

- 1990 Eley, Geoff: Nácizmus, politika, múltkép. Ford.: Lázár A. Péter. In: *Világosság*, 31. (1990) 4. sz. 256-267.

Evans

- 1989 Evans, Richard: *In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape the Nazi Past*. New York, Pantheon, 1989.

Friedlander

- 1993 Friedländer, Saul: *Memory, history, and the extermination of the Jews of Europe*. Bloomington, Indiana University Press, 1993.

Furet-Nolte

- 2000 Fasizmus és kommunizmus: François Furet és Ernst Nolte levélváltása I-II. In: *Világosság*, 2000. (41. évf.) 3.sz. 7-26.; 4.sz. 29-52.

Fulbrook

- 2001 Fulbrook, Mary: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Ford.: Valló Zsuzsa. Budapest, Helikon Kiadó, 2001. (*Helikon Huszonegy*)

Geiss

- 1988 Geiss, Imanuel: *Die Habermas-Kontroverse. Ein deutscher Streit*. Berlin, Siedler, 1988.

Görtemaker

- 2003 Görtemaker, Manfred: *A Német Szövetségi Köztársaság története az alapítástól napjainkig*. Ford.: Oberon Bt. Budapest, Korona Kiadó, 2003.

Gutman

- 1988 Gutman, Yisrael: Nolte and Revisionism. In: *Yad Vashem Studies*, 19. (1988) 115-149.

Gyáni

- 2010 Gyáni Gábor: A történetírás újragondolása. In: Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010. 12-31.

Habermas

- 2006 Habermas, Jürgen: A történelem közéletben való felhasználásáról. Ford.: Ruzsacz István In: Habermas, Jürgen: *A posztnemzeti állapot: politikai esszék*. L'Harmattan – ZSKF, 2006. (*Varietas Europaea*) 30-38.

Hartog-Revel

- 2006 *A múlt politikai felhasználásai*. Szerk: Hartog, François – Revel, Jacques. Ford.: Gelléri Gábor. Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2006. (*Atelier füzetek* 10.)

Hillgruber

- 1986 Hillgruber, Andreas. *Zweierlei Untergang: Die Zerschlagung des Deutschen Reichs und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin, Siedler, 1986.

Iggers

- 1988 Iggers, Georg G.: *A német historizmus*. Ford.: Gunst Péter, Telegdy Márk. Budapest, Gondolat, 1988. (*Társadalomtudományi Könyvtár*)
- 1997 Iggers, Georg G.: *Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart*. Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag, 2007. (*Böhlau Studienbücher*)

Jäckel

- 1988 Jäckel, Eberhard: "The Miserable Practice of the Insinulators: The Uniqueness of the National-Socialist Crime Cannot Be Denied. In: Yad Vashem Studies, 1988 (XIX)

Joób

- 2011 Joób Kristóf: Az el nem múltó múlt. Francois Furet, Ernst Nolte és a német történészvita. In: *Kommentár* 2011/5
[http://kommentar.info.hu/iras/2011_5/az_el_nem_mulo_mult_francois_furet_ernst_nolte_es_a_nemet_torteneszvida] 2013. január 9.

Karsai

- 2001 Karsai László: *Holokauszt*. Budapest, Pannonica Kiadó, 2001.

- 2003 Karsai László: Humánus tömeggyilkosok. In: *Élet és irodalom*, 47 (2003) 31. sz. [http://www.es.hu/karsai_laszlo;humanus_tomeggyilkosok;2003-08-04.html] 2013. január 9.

Kende

- 2000 Kende Péter: A Furet-Nolte levélváltás elé. In: *Világosság*, 2000. (41. évf.) 3.sz. 3-6.

Kershaw

- 1991 Kershaw, Ian: *The Nazi dictatorship : problems and perspectives of interpretation*. 2. kiad. London, E. Arnold, 1991.
- 2008 Kershaw, Ian: *Hitler, the Germans, and the final solution*. Jerusalem-New Haven-London, International Institute for Holocaust Research, Yad Vashem, Yale Univ. Press, 2008.

Kershaw-Lewin

- 2005 Kershaw, Ian – Lewin, Moshe: A rendszerek és diktátorok – az összehasonlítás perspektívái. In: Ford.: Szolga Emese. In: *Sztálinizmus és náciizmus*. Szerk.: Kershaw, Ian – Lewin, Moshe. Debrecen, Szukits Kiadó, 2005. 9-35.

Krausz

- 2000 Krausz Tamás: GULAG és Auschwitz, avagy: az összehasonlító elemzés értelme és funkciója. In: *Eszmélet*, 12. (2000) 45. sz. 101-121.

Kronenberg

- 1999 Kronenberg, Volker: *Ernst Nolte und das totalitäre Zeitalter: Versuch einer Verständigung*. Bonn, Bouvier, 1999.

Kulka

- 1988 Kulka, Otto Dov: Singularity and Its Relativization: Changing Views in German Historiography on National Socialism and the `Final Solution'. In: *Yad Vashem Studies*, 19. (1988) 151-186.

Lendvai

2011a Lendvai L. Ferenc: Ernst Nolte filozófiai történetírása. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*, 16. (2011.) fasc. 2. 231-249.

2011b Lendvai L. Ferenc: A gonosz birodalmai. Áron Kiadó. Bp., 2011

Ludassy

2000 Ludassy Mária: Ami egyedülálló és ami nem. In: *Világosság*, 2000. (41. évf.) 5.sz. 86-88.

Lukács

1998 Lukács, John: A történelmi Hitler. Ford.: Barkóczi András. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1998.

Maier

1998 Maier, Charles: *The Unmasterable Past: History, Holocaust and German National Identity*. Cambridge, Harvard University Press, 1988.

Mariénfeld

1989 Mariénfeld, Wolfgang: *Der Historikerstreit*. Hannover, Niedersächsische Landeszentrale für politische Bildung, 1989.

Michman

2008 Michman, Dan: *Holokaust és történetírás*. Ford.: Frojimovics Márk, Keller György, Vándor Judit. Budapest, Balassi Kiadó, 2008.

Mommsen

2005 Mommsen, Hans: A holokaust és a német történettudomány. Ford.: Szűcs Kinga. In: *Holokaust: történelem és emlékezet*. Szerk.: Kovács Mónika. Budapest, Jaffa Kiadó, 2005. 49-58.

2011 Mommsen, Hans: Németország leszámolója nemzetiszocialista múltjával. Teher és kötelezettség. Budapest, Konrad Adenauer Alapítvány. 2011. (Konrad Adenauer Stiftung)

Németh

2010 Németh István: *A Német Szövetségi Köztársaság 1949-2009. Összegzés és dokumentumok*. Budapest, L'Harmattan, 2010.

Nolan

- 1988 Nolan, Mary: The Historikerstreit and Social History. In: New German Critique, Volume 44, 1988. 51-80.
- 2005 Nolan, Mary: Munka, nemek és hétköznapiak: folytonosság, normalitás és együttműködés a huszadik századi Németországban. Ford.: Szolga Emese. In: *Sztálinizmus és náciizmus*. Szerk.: Kershaw, Ian – Lewin, Moshe. Debrecen, Szukits Kiadó. 2005. 351-387.

Nolte

- 1963 Nolte, Ernst: Der Faschismus in seiner Epoche. München, R. Piper & Co. Verlag, 1963.
- 1989 Nolte, Ernst: *Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945: nationalsozialismus und Bolschewismus*. Berlin, Propylän Verlag, 1989.
- 1990 Nolte, Ernst: Az elmúlni nem akaró múlt. Ford.: Kenesei István. In: *Világosság*, 31. (1990) 4. sz. 265-267.
- 2003 Nolte, Ernst: *A fasizmus korszaka*. Ford.: Tallai Gábor. Budapest, Kairosz Kiadó, 2003.

Ormos

- 2009 Ormos Mária: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20-21. században*. Budapest, Napvilág Kiadó. 2009.

Piper

- 1987 „Historikerstreit“. *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. Szerk.: Piper, Ernst Reinhard. München/Zürich, Piper Verlag, 1987.

Pók

- 2010 Pók Attila: Miért nem volt történészvita a rendszerváltás utáni Magyarországon? In: Pók Attila: *A haladás hite*. Budapest, Akadémia Kiadó, 2010. 294-311.p.

Pócza

- 2004 Pócza Kálmán: Politika, morál és történetírás a háború utáni Németországban. In: *Korall*, 5. (2004) 15-16. sz. 145-178.

Póczik

1994 Póczik Szilveszter: Fasizmusértelmezések. Budapest, Biadrukt Kiadó és Kiadásszervező Bt., 1994.

Pritz

2000 Pritz Pál: François Furet és Ernst Nolte levélváltásához. In: *Világosság*, 2000. (41. évf.) 6-7. sz. 93-99.

Romsics

2005a Romsics Gergely: Egy fasizmuselmélet alakulása, 1963-1998: Ernst Nolte. In: *Rubicon*, 16. (2005) 4-5. sz. 53-57.

2005b Romsics Gergely: A Harmadik Birodalom hosszú árnyéka: A hitleri örökség feldolgozása a demokratikus Németországban. In: *Rubicon*, 16. (2005) 4-5. sz. 4-17.

Szabó

1987 Szabó Miklós: Nyugatnémet vita az újabbkori német történelemről. In: *Világtörténet*, 9. (1987) 4. sz. 131-142.

2000 Szabó Miklós: A "helyzethiány" ellenforradalma. In: *Világosság*, 41 (2000) 4.sz. 53-58.

Székely

1997 Székely Gábor: Fasizmus-diktátorok. Németország-Adolf Hitler. In: *Diktátorok – diktatúrák*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1997. (akik nyomot hagytak a 20. századon 3.) 48-65.

Takács

2010 Takács Dávid: Történeti létezés és politikai rend : Ernst Nolte. In: *Századvég*, 15. (2010) 56. sz. 23-44.

Tomka

1999 Tomka Béla: *A Harmadik Birodalom. A kutatás új útjai*. Szeged, JATEPress, 1999.

Ungváry

2003 Ungváry Krisztián: Egy rendkívüli életmű: Ernst Nolte történetfilozófiájáról. In: *Magyar Narancs*, 15. (2003) 19. sz. [

http://magyarnarancs.hu/konyv/egy_rendkivuli_eletmu_ernst_nolte_tortenet_filozofiajarol-56774] 2013. január 9.

2005-2006 Ungváry Krisztián: A német történészvita. In: *Rubicon*, 16-17 (2005-2006) 10-1. sz. 108-112.

Wehler

1988 Wehler, Hans-Ulrich: *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum "Historikerstreit"*. München, C.H. Beck, 1988.

White

1997 Hayden White: A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája. Ford.: John Éva. In: Hayden White: *A történelem terhe*. Összeáll.: Braun Róbert. Budapest, Osiris Kiadó, 1997. (*Horror Metaphysicae*)

Winkler

2005 Winkler, Heinrich August: *Németország története a modern korban*. II. köt. Ford.: D. Molnár Judit. Budapest, Osiris Kiadó, 2005.